

ՎԱՀՐԱՄ ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՆԵՋՍԵԹԹԻՆ ԷՐԲԱՔԱՆԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԵՄԵԼԸ ԵՎ «ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՐԿՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԶԻԱՅՈՒՄ

1960 թ. ռազմական հեղաշրջմամբ Թուրքիայում սկսվեց մի նոր ժամանակաշրջան, որն ընդունված է անվանել Երկրորդ հանրապետություն: 1961 թ. զինվորականների անմիջական հսկողությամբ ստեղծված երկրորդ սահմանադրությունն ամնախաղեպ ազատություններ սահմանեց երկրում, որոնց շրջանակներում էլ ընթացան հետագա քսան տարիների քաղաքական գործընթացները: Քաղաքական քառերաբեմից հեռացված Դեմոկրատական կուսակցությանը (հետայսու՝ ԴԿ) փոխարինեց Արդարություն կուսակցությունը (հետայսու՝ ԱԿ): Մուլեյման Դեմիրելը, ստանձնելով վերջինիս ղեկավարությունը, երկակի սկզբունքներ կիրառեց իսլամական շարժումների նկատմամբ: ԱԿ-ին մեծապես աջակցում էր մեծ հեղինակություն վայելող նորջու կրոնական միաբանությունը¹:

Միաժամանակ նաքշըբենդի միաբանության առաջնորդներից մեկը՝ շեյխ Մեհմեթ Ջահիթ Քոթքուն, ձեռնամուխ եղավ իսլամական գաղափարական սկզբունքների վրա հիմնված կուսակցության ստեղծման աշխատանքներին: Հենց նրա խրախուսմամբ քաղաքական քառերաբեմ մուտք գործեց Նեջմեթթին Էրբաքանը, որն էլ հետագա երեք տասնամյակների ընթացքում կարևոր դեր խաղաց երկրի քաղաքական գործընթացներում²: Դեմիրելի հետ Էրբաքանի առաջին ընդհարումը տեղի ունեցավ վերջինիս՝ Առևտրական պալատի նախագահ ընտրվելուց հետո, երբ Դեմիրելը հարցականի տակ դրեց Զվեարկության արդյունքները: Ավելին, Դեմիրելն Էրբաքանին զրկեց խորհրդի անդամության իրավունքից: Էրբաքանի աջակիցները որոշեցին հակահարված տալ Դեմիրելին՝ գալիք խորհրդարանական ընտրություններում աջակցելով Էրբաքանին, ով հայտ ներկայացրեց ԱԿ-ի համամասնական ցուցակով մասնակցելու համար: Սակայն Դեմիրելը մերժեց Էրբաքանի թեկնածությունը, այսպիսով սկիզբ դրվեց նախկին համակուրսեցիներ Էրբաքանի և Դեմիրելի երկարատև քաղաքական, գաղափարական և վերջին հաշվով, ամհատական առճակատմանը: Էրբաքանն այնուհանդերձ Քոնյայում

ընտրվեց պատգամավոր և, առաջին անգամ մտնելով խորհրդարան. աղոթեց՝ արժանանալով բոլոր քննադատության²:

Շուտով մի շարք ազդեցիկ իսլամամետ քաղաքական գործիչներ որոշեցին հիշյալ Քոթքուի համաձայնությամբ և Էրբաքանի գլխավորությամբ ստեղծել իսլամամետ Ազգային կարգի կուսակցությունը (այսուհետև՝ ԱԿԿ) (*Milli Nizam Partisi*): Նաքըբեհնի և նուրջու աղանդների մի քանի անդամներից բացի ԱԿԿ-ին միացան նաև մի շարք այլ հեղինակավոր քաղաքական գործիչներ, որոնց թվում էին Սիմեթ Փաքքուն և Սյուլեյման Արիֆ Էմրեն: Վերջինս առժամանակ ստանձնեց կուսակցության ղեկավարությունը, սակայն 1970 թ. փետրվարի 8-ին կայացած համագումարից հետո նրան փոխարինեց Էրբաքանը: Այս համագումարին հետևեց կուսակցության առավել ակտիվ գործունեության ծավալումը: Լիանրապետության տարբեր շրջաններում մասնաճյուղերի հիմնումը: Չնայած կուսակցության անդամների իրական թվի մասին տեղեկատվությունը հակասական է. այնուհանդերձ, կուսակցությանը գլխավորապես աջակցում էր երկրի արևելյան շրջանների փոքր քաղաքների և գյուղերի բնակչությունը: Առաջին հայացքից կասկածելի գաղափարախոսություն չունեցող կուսակցության ծրագրային դրույթների հրապարակումից հետո պարզ դարձավ նրա հետապնդած իսլամամետ քաղաքական օրակարգը: Կուսակցության 100 կետից բաղկացած ծրագիրը, որն ըստ Լանդաուի, «թերևս բարոյական խրատաբանություն էր հիշեցնում», ակնհայտորեն խուսափել էր քեմալիզմի և աշխարհիկության քննադատությունից և, առհասարակ, ծրագրում իսլամ բառը բացակայում էր, որի փոխարեն ընտրվել էին զգուշավոր բառեր և արտահայտություններ: Ծրագիրը դեմ էր արտահայտվում «լայիցիզմի» այն սահմանմանը, որը հակասում էր իսլամին: Կուսակցությունը հանդես էր գալիս նաև կրոնական կրթության ընդլայնման օգտին: Այս կուսակցությանը վիճակված էր գոյատևել ընդամենը 16 ամիս:

1971 թ. մարտի 12-ին բանակի երկրորդ ներխուժումից հետո այս կուսակցության նկատմամբ դատական գործ հարուցվեց, իսկ նույն թվականի մայիսի 20-ին երկրի Սահմանադրական դատարանն արգելեց կուսակցության հետագա գործունեությունը, քանզի այն «ձգտում էր թուրքիայում վերականգնել աստվածապետական կարգեր»⁴: ԱԿԿ-ի քաղաքական գործունեության արգելումից 17 ամիս անց՝ 1972 թ. հոկտեմբերի 11-ին նրա 19 անդամներ հիմնադրեցին Ազգային փրկության կուսակցությունը (հետայսու՝ ԱՓԿ) (*Milli Selamet Partisi*): Կուսակցությունը գլխավորեց ԱԿԿ-ի գլխավոր քարտուղար Սուլեյման Արիֆ Էմրեն, սակայն ակնհայտ էր, որ նորերել կուսակցության իրական առաջնորդն էրբաքանն էր: Վերջինիս առժամանակ Եվեյցարիայում գտնվելը զուտ արտաքին քողարկման նպատակ էր հետապնդում, քանզի նա մտահոգված էր այն հանգամանքով, որ ԱՓԿ-ն ևս կարող էր արժանանալ ԱԿԿ-ի

ճակատագրին: ԱՓԿ հիմնադիրների շարքում էին այնպիսի ազդեցիկ քաղաքական գործիչներ ինչպիսիք էին Ռեջայի Քութանը, Քուրքուք Օզալը, Սալիհ Օզչանը⁵: Երկրում գործող իսլամամետ շարժումները և մամուլը ռոջունեցին իսլամամետ կուսակցության վերադարձը քաղաքական քառերկուսեան: Կուսակցության պաշտոնաթերթը «*Milli Gazete*»-ն դարձավ կուսակցության գաղափարախոսության տարածման կարևորագույն լծակներից մեկը: 1973 թ. հունվարի 21-ին ԱՓԿ-ն գումարեց իր առաջին համագումարը, որի ընթացքում Էմրեն վերընտրվեց նախագահ, իսկ մայիսին Էրքաքանը պաշտոնապես անդամագրվեց ԱՓԿ-ին:

1. ԱՓԿ-ի քաղաքական վերելքը

Մինչ ԱՓԿ-ի հետագա գործունեության մանրամասներին անդրադառնալով՝ հարկ է ըմբռնել հետևյալ հարցադրումը, ինչպե՞ս մեկնաբանել այն հանգամանքը, որ «երկրի սահմանադրական կարգերը սասանող» կուսակցության արգելումից ընդամենը մեկ և կես տարի հետո երևան եկավ արտաքինից մեկ այլ, սակայն թե՛ տեսականորեն և թե՛ գործնականորեն նույն գաղափարախոսության կողմնակից, մեկ այլ քաղաքական ուժ: Թեև Շանկլանդը հակված է այն մեկնաբանել բանակի ակնհայտ միջամտության գործոնով. «ի դեմս ԱՓԿ-ի՝ բանակը ցանկանում էր ստեղծել հակակշիռ ընդդեմ Դեմիրելի ԱԿ-ի»⁶: Սակայն, մեր կարծիքով, Էրքաքանի և նրա ղեկավարությամբ գործող ԱՓԿ-ի վերադարձը քաղաքական քառերկուսեան ուներ առավել ընդգրկուն հավակնություններ. ա) խոչընդոտել կոմունիստական ուժերի հմարավոր ակտիվացմանը և բ) հակազդել իսլամի ծայրահեղական դրևորումների տարածմանը: Ասել է, թե բանակը վստահ էր, որ ԱՓԿ-ն կարելի է օգտագործել որպես միջոց երկրի ներքին անվտանգությունը խաթարող երկու հավանական վտանգների դեմ: Այդ մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ Շվեյցարիայից վերադառնալուց հետո Գլխավոր շտաբի գեներալներ Բաթուրը և Սուրմալիան այցելեցին Էրքաքանին՝ տալով քաղաքական կյանքում հետագա գործունեության համապատասխան երաշխիքներ⁷:

1973 թ. հոկտեմբերյան խորհրդարանական ընտրություններում (համաձայն 1961 թ. սահմանադրության Թուրքիայում գործում էր երկպալատ խորհրդարան՝ Սենատ և Ազգային ժողով) մասնակցում էր յոթ կուսակցություն: Նորաստեղծ ԱՓԿ-ն, առաջին անգամ մասնակցելով համապետական ընտրություններին, տպավորիչ հաջողության հասավ՝ ստանալով քվեների 11,8 % կամ 48 պատգամավորական մանդատ (Էջևիթի ԺՀԿ-ն ստացավ 33,3 % կամ 185, իսկ Դեմիրելի ԱԿ-ն 29,8 % կամ 150 պատգամավորական մանդատ, իսկ մյուս կուսակցությունները և անկախ թեկնածուները միասին ստացան 24,19 % կամ 68 մանդատ: Ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ առանց ԱՓԿ-ի գործնականում անհնար

եղավ կռալիցիոն կառավարության ստեղծումը: Նման իրավիճակը մասնաշաղկապներ են ազդեց կուսակցության հեղինակության վրա: Ընտրություններից մեկ շաբաթ անց Էմբեն պաշտոնական հրաժարական ներկայացրեց և նրան վտխարինեց Ն. Էրբաքանը:

Փորձելով մեկնաբանել ՄԲԿ-ի հաղթանակի պատճառները՝ Լուսնդատուն այն կապում էր մի շարք գործոնների հետ. որոնք զգալիորեն ազդեցին ՄԲԿ-ի քաղաքական վերելքին. դրանք էին՝ ՄԿ-ի հեղինակության անկումը. նրա կառավարման ընթացքում բանակի ներխուժումը քաղաքական դաշտ. տնտեսական անարդյունավետ քաղաքականությունը. լիբրայի օրըստօրե աճող արժեզրկումը. ՄԲԿ-ի որպես նոր քաղաքական գործոնի բեմելը, նրա շրջահայաց և զգույշ մարտավարությունը և երկրի տարբեր հատվածներում աջակիցների մեծաթիվ բանակի ստեղծումը. ՄԲԿ-ի գաղափարական հիմնադրույթների ինքնատիպությունը, որն հիշեցնում էր քաղաքական իսլամի գիտական շարադրումն համեմված սոցիալ-քաղաքական քարոզչությամբ⁹: Սակայն հիշյալ գործոններին հարկավոր է հավելել մեկ՝

ա) երկրում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների արդյունքում օտարված, ինչպես մասնաճյուղային կոռուպցիայի և կաշառակերության գոհ դարձած միջին և ստորին խավերի դժգոհության օրըստօրե հզորացող ալիքի գործոնը, որն ՄԲԿ-ն խելամուռն օգտագործեց իր քարոզարշավի ընթացքում.

բ) ի տարբերություն վերոհիշյալ իսլամամետ քաղաքական կուսակցությունների՝ քարոզարշավի ընթացքում ՄԲԿ-ին տրամադրվեց ընդարձակ հնարավորություն սեփական ծրագրային հայեցակարգերը ներկայացնելու համար, որոնք ապացուցեցին, որ ՄԲԿ-ն իր մպատակների հարցում երկրի սահմանադրական կարգերի վտվտություն չի նախատեսում, այն, առնվազն բացահայտ կերպով, ուղղված չէր քեմալիզմի և աշխարհիկ-հանրապետական կարգերի դեմ.

գ) թերևս վերջին գործոնը՝ հեղաշրջման արդյունքում ձախ գաղափարախոսության շարժումների վերացման փաստն էր, որոնք հանդես էին գալիս սոցիալական անարդարության դատապարտման, եկամուտների հավասար բաշխման կոչերով, իսկ ՄԲԿ-ն իր քարոզարշավի ընթացքում սոցիալական արդարությունը, եկամուտների անհավասար բաշխումը, հասարակության բարոյական մթնոլորտի առողջացումը համարեց կարևորագույն խնդիրներ և առաջարկեց լուծման ուղիներ:

ՄԲԿ-ն ձայների մեծամասնությունը ստացավ Թուրքիայի արևելյան և կենտրոնական մահաբաններում՝ Էրզրում, Մարաշ, Աիվաս, Բինգյոլ, Գյումուշհանե, Ադրյաման, Ռիզե, Չորում և այլն, որոնք Թուրքիայի Տնտեսական զարգացման պետական խորհուրդը դասակարգել էր որպես երկրի մվազ կամ թերզարգացած գոտիներ, իսկ երկրի հյուսիսային ու արևմտյան՝ Աև Ծովին, նեղուցներին, Էգեյան Ծովին հարող մահաբան-

ներում, որոնք տնտեսապես և սոցիալ-գարգացման ստույմով համարվում էին Թուրքիայի տնտեսության շարժիչ ուժերը, ՄՓԿ-ն պարտություն կրեց:

Ընտրությունների արդյունքում հարաբերական մեծամասնություն ձեռք բերած ԺՀԿ-ի առաջնորդ Էջևիթը սկսեց բանակցել խորհրդարանում ներկայացված քաղաքական ուժերի հետ: Գաղափարական և մարտավարական տարածայնություններն ՄԿ-ի և մյուս կուսակցությունների հետ դաշնակցային կառավարության հիմնումը դարձրին անհնար, ուստի և ԺՀԿ-ն ուղղվեց դեպի ՄՓԿ-ն, որի հետ միասին հնարավոր էր խորհրդարանում ձեռք բերել 233 մանդատ և հարաբերական մեծամասնություն: Հոկտեմբերից սկսված բանակցություններն արդյունավետ ավարտ ունեցան միայն 1974 թ. փետրվարին, իսկ պայմանագրավորվածություններն ամրագրվեցին 14 էջից բաղկացած 109 հոդված պարունակող կոալիցիոն կառավարության գործունեության ծրագրում:

Էջևիթի գլխավորությամբ ստեղծված կառավարության առաջին ուշագրավ հանգամանքն այն էր, որ Աթաթյուրքի օրոք հետադիմական համարվող կրոնը, հինգ տասնամյակների ընթացքում ոչ միայն պահպանեց իր ակտիվ ներկայությունը թուրքական ազգային ինքնության, հասարակությունում բարոյական արժեքների պաշտպանի իր դերակատարությունը, այլ նաև վերածվեց քաղաքական ազդեցիկ ուժի: Քեմալիզմի ջատագովները շտապեցին այդ կառավարությանը տալ ամենատարբեր որակումները՝ «սպապատմական կոալիցիա», «քաղաքական հերետիկոսության դրսևորում» կամ «պատմական անարդարություն»¹⁰, այն որակվեց նաև «երկրի իսլամամետ ուժերի պատմական ռևանշ»¹¹: Կառավարությունում էրբաքանն ստացավ փոխվարչապետի պաշտոնը, ՄՓԿ-ն ստացավ նաև մեկ պետնախարարի, Ներքին գործերի, Արդարադատության և տնտեսության ոլորտները տնօրինող մի շարք կարևոր նախարարությունների պորտֆելներ:

Ծրագիրը նախատեսում էր տնտեսական լուրջ բարեփոխումներ, ամրագրվեց նաև քաղաքական բանտարկյալների համաճեղման կարևորությունը, նվազեցվեց ընտրական իրավունքի տարիքային սահմանագիծը՝ այն հասցնելով 18-ի: Փորձելով մեկնաբանել վերջին երկու կետերի ենթատեքստը՝ ակնհայտ է դառնում, որ երկու կուսակցություններն էլ ակնկալում էին կուսակցության անդամների թվի մեծացում, իսկ նոր տարիքային սահմանագծի շնորհիվ մոտ երկու մլն. երիտասարդներ ընտրական իրավունք ստացան, որոնց քաղաքական նպատակներով օգտագործման համար երկու կուսակցությունների գաղափարախոսությունը բավական զրավիչ էր երիտասարդության համար: 1970-ական թթ. վերջին, հենց այս փոփոխության պատճառով մեծ թվով երիտասարդներ ներքաշվեցին աջ և ձախ ծայրահեղական շարժումների մեջ: ՄՓԿ-ի նախընտրական քարոզարշավում կրթության ոլորտում անհրաժեշտ բարե-

փոխումների անհրաժեշտության առաջ քաշված դրույթները ևս՝ անբազմակից կոալիցիոն կառավարության ծրագրում, որտեղ ամրագրվեցին դպրոցներում բարոյական կրթությանն ուղղված դասընթացների կազմակերպման անհրաժեշտությունը:

Հարկ է նշել, որ հակասությունների հիման վրա ստեղծված դաշինքի երկարատև գոյությունը գրեթե անհավանական էր. և պատահական չէր, որ ընդամենը տասն ամիս անց այն դադարեց գոյություն ունենալ: Նպատակ չունենալով կենտրոնանալ այդ կառավարության գործունեության մանրամասների վրա՝ այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում անդրադառնալ այն կարևոր, մաս հակասական քայլերին և նախածոնություններին, որոնք պատկանում էին էրբաքանի կուսակցությանը:

1974 թ. մարտին ՄՓԿ-ն երկրի խորհրդարանին ներկայացրեց Քրեական օրենսգրքում փոփոխությունների իրականացման փաթեթ. որի կարևորագույն կետերից մեկը նախատեսում էր խստագույն պատիժ այն անձանց նկատմամբ, որոնք իրենց գործողություններում և խոսքում կանպատվեն Ալլախին, նրա մարգարեին և ընդհանրապես իսլամը: Ապրիլին պետությունից քննարկման ընթացքում պետնախարար Էմրեն տեղեկացրեց, որ այսուհետ Հրոճական գործերի վարչությանը տրամադրվող միջոցներն ավելացվելու են 75 մլն. թուրքական լիրայով, որպեսզի 4000 հավելյալ կրոնական պաշտոնյաների հնարավորություն տրվի աշխատանքի անցնել երկրի տարբեր մահանգներում: Նախատեսվում էր մաս պետական ռադիոյով հեռարձակվող կրոնական բովանդակություն ունեցող քարոզչության ավելացում, ինչպես մաս «հաջ»-ի թույլտվության տրամադրում ոչ միայն օդային, ինչպես մինչև այդ էր իրականացվում, այլ մաս՝ վերգետնյա տրանսպորտով:

Շուտով ՄՓԿ-ի ղեկավարած նախարարություններն սկսեցին լայնածավալ պայքար մղել «ալկոհոլի և անպարկեշտության դեմ»: Ներքին գործերի նախարարությունը ոչ միայն հասարակական քարոզարշավ սկսեց ալկոհոլային խմիչքների ֆիզիկական և բարոյական վնասների վերաբերյալ, այն մաս արգելեց դրանց վաճառքը ռեստորաններում, սրճարաններում՝ մինչև նոր թուլտվության ձեռք բերումը, որն անշուշտ ենթադրում էր երկարատև և հոգնեցուցիչ բյուրոկրատական քաշշուքներ: Մայիս-հունիս ամիսներին էրբաքանը, Էմրեն և Արդարադատության նախարար Քոզանը «Մրբազան պատերազմ» սկսեցին անբարոյականություն քարոզող երևույթների, մոլախաղերի և մարդաշատ հասարակական վայրերում գտնվող մերկ արձանների դեմ:

Դաշնակցային կառավարության փլուզման առիթ դարձավ երկու իրադարձություն: 1974 թ. օգոստոսին կիպրական ներխուժումից հետո թե՛ Էջևիթը և թե՛ էրբաքանն սկսեցին պահանջել հաղթանակի դափնիների սեփական մասնաբաժինը: Իսկ Էջևիթի Սկանդինավյան երկրներ կատարելիք պաշտոնական այցի նախօրեին սկիզբ առած ճգնաժամն ավե-

լի բարդացրեց իրավիճակը. այցի նախօրեին էջևիթը հայտարարեց, որ իր բացակայության ընթացքում չի ցանկանում էրբաքանին տեսնել «գործող վարչապետի» պաշտոնում: Նման առիթները, համատեղվելով առավել լուրջ ընդգրկում ունեցող հակասություններով, որոնք վերաբերում էին կառավարման տարբեր ոլորտներին, տնտեսության պլանավորմանը, ներդրումային քաղաքականությանը և արտաքին քաղաքականությանը, հող նախապատրաստեցին կառավարության փլուզման համար: Սեպտեմբերի 18-ին էջևիթը հրաժարական տվեց՝ կոչ անելով անցկացնել նոր խորհրդարանական ընտրություններ, սակայն մյուս քաղաքական ուժերից նա աջակցություն չստացավ: Էրբաքանն իր հերթին գործադրեց հնարավոր ամեն ջանք՝ ստեղծելու մեկ այլ կոալիցիոն կառավարություն, այնուհանդերձ երկրի նախագահ Բորությունքի միջամտությամբ ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն՝ սեմատոր Սադի Բըմաքի գլխավորությամբ: Այն գործեց մինչև 1975 թ. մարտը, որից հետո զիջեց դիրքերը Ազգայնական ճակատի (*Milliyetçi Cephe*) կառավարությանը, որը գլխավորեց Սուլեյման Դեմիրելը: ԱՓԿ-ն ընդգրկվեց կառավարության կազմում, Էրբաքանն ստացավ վոխվարչապետի պաշտոնը, իսկ 30 նախարարական պորտֆելներից ութը վստահվեցին ԱՓԿ-ին: Այս կառավարությունը գոյատևեց մինչև 1977 թ.: Սույն ժամանակահատվածում քաղաքական դաշտի աղճատվածությունը ավելի խորացավ, իսկ միջկուսակցական անհամդուրծելի մթնոլորտի շիկացումն առավել բարդացրեց փոխզիջման ուղիների փնտրտուքը:

2. ԱՓԿ-ի գաղափարական հիմնադրույթները

ԱՓԿ-ի դավանած գաղափարախոսությունն ամփոփվեց 133 կետից բաղկացած ծրագրում, որն ստացավ «Ազգային տեսակետ» (*Millî Görüş*) անվանումը: Կուսակցության ծրագիրը գրված էր բավականին մանրակրկիտ, հստակ սահմանումներով և ներքին տրամաբանությամբ: Համաձայն ծրագրի՝ կուսակցության նպատակն էր բարոյական և նյութական առաջընթացի ճանապարհով «թուրք ազգին բերել երջանկություն և անվտանգություն»: Ծրագիրն ընդգծում էր բարոյական հասարակության կերտման անհրաժեշտությունը, որի գլխավոր գրավականը մարդու իրավունքների, երկրի պատմական ժառանգության և հնագույն ավանդույթների նկատմամբ հարգանքն էր: Նյութական բարօրության կարևոր պայմաններից մեկը երկրի տնտեսության ավելորդ և ծախսատար ոլորտների ու կորուստների կրճատումն էր, ծախսերի նկատմամբ հսկողությունը, շրջահայաց սոցիալական, հարկային և տարածաշրջանային քաղաքականության իրականացումը: ԱՓԿ-ն պահանջում էր խորհրդարանի անդամների թվի զգալի կրճատում (խորհրդարանն ուներ 450 անդամ), երկրի նախագահի և վարչապետի պաշտոնների մեկտե-

դում: Կուսակցությունը կարևորում էր դավանանքի և հավատքի ազատությունը, որպես մարդու անքակտելի իրավունք և հետևաբար այն դեմ էր այդ ուղղությունների վերահսկմանը: Ընտանիքը, երիտասարդությունը, ըստ կուսակցության, պահանջում են սոցիալական համապատասխան քաղաքականություն, ուստի և ստավել խոցելի խավերը կարիք ունեն պետական հոգատարության: Կրոնական դաստիարակությունը ՄՓԿ-ն - համարում էր կարևոր մախապայման լուսավոր և բռնություններից զերծ սերնդի դաստիարակության համար: Կուսակցությունը մահ խստորեն քննադատում էր իր երկու գլխավոր քաղաքական ախտյաններին՝ Էջեփի կուսակցությանը համարելով սոցիալիստական ու ձախ ուղղվածության, իսկ Դեմիքելի ՄԿ-ն՝ «կապիտալիստական և գունագրկված»¹²:

1974 թ. ՄՓԿ-ն վերանայեց մի շարք գաղափարական հիմնադրույթներ, արդյունքում որոշ հիմնախնդիրների կապակցությամբ առավել հստակ դիրքորոշումներ մշակվեցին: Այս ընթացքում Էրբաքանը երկրի օրաթերթերի և ամսագրերի էջերում սկսեց ավելի հաճախակի հանդես գալ հոդվածներով, մա անգամ հրատարակեց ՄՓԿ-ի գաղափարական հիմնադրույթների հետ սերտորեն առնչվող մի քանի գրքեր («Թուրքիան և Ընդհանուր շուկան», «Ժալամը և գիտությունը - կինն իսլամում», «Ազգային արդյունաբերության հիմնախնդիրները», «Ազգային տեսակետ»)՝ 1974-78 թթ. տնօրինելով Արդյունաբերության և տեխնոլոգիաների մախարարությունը ՄՓԿ-ն ծանր արդյունաբերության գարգացումը համարեց տնտեսության վերելքի կարևորագույն մախապայման, քանզի Դեմիքելի քարոզած «կոկա-կոլայի անտեսական համակարգը» (Էրբաքանն այդպես էր անվանում Դեմիքելի որդեգրած թեթև արդյուրության գարգացման տնտեսական ծրագիրը) անկարող էր լուծել Թուրքիայի օրըստօրե խորացող տնտեսական հիմնախնդիրները: ՄՓԿ-ն սկսեց հանդես գալ հետևյալ կարգախոսով՝ «մեկական գործարան յուրաքանչյուր շրջանին, որոնք կօգնեն թուրքերին կրոնական մոլեռանդությամբ գարգացնել երկրի ծանր արդյունաբերությունը»¹⁴:

Եթե 1973 թ.-ին երկրի հիմնական օրենքին չհակասելու մալատակով ՄՓԿ-ն խուսափում էր անգամ «շարիաթ» բառի օգտագործումից, ապա 1979-80 թթ. երկրի տարբեր շրջաններում անցկացրած ցույցերի, հանդիպումների ժամանակ Էրբաքանի կողմնակիցները բացահայտորեն կողմ էին արտահայտվում իրանյան կամ պակիստանյան տարբերակների կրկնությանը և «շարիաթի վրա հիմնված համայնքի» կառուցման գաղափարին: Էրբաքանը զգուշորեն, սակայն ինքնավստահ, սկսեց քննարկել «լայիցիզմի», քեմալիզմի ու Թուրքիայի հասարակական կառուցվածքի անհամատեղելության հարցը¹⁵: Օգբուդունի կարծիքով ՄՓԿ-ի գաղափարախոսությունը կրում էր մահ Ալփարալան Թուրքեշի ազգայնական գաղափարախոսության ազդեցությունը և պատահական չէր, որ Էրբաքանն իր ելույթներում հաճախակի էր անդրադառնում Օս-

մանյան կայսրության երբեմնի հզորության դրվագներին: Այդ իսկ նպատակով Էրբաքանը Դեմիրելին հաճախ քննադատում էր մասնաշաղկապների համար, որ վերջինիս կուսակցության կարգախոսը «Մեծն Թուրքիան» է, մինչդեռ այն պետք լիներ «Կրկին Մեծն Թուրքիա» կամ «Վերակերտել Մեծն Թուրքիան»¹⁶:

ՄԺԿ-ն ընդգծված «ջանասիրությամբ» սկսեց պայքար մղել կրոնական քարոզչությունն արգելող օրենքների վերացման դեմ: Քրեական օրենսգրքի 163-րդ հոդվածը կրոնական քարոզչությունը համարում էր ծանր հանցանք և նախատեսում էր ազատազրկում: Չախակոյյան շարժումները ևս կոդն արտահայտվեցին ՄԺԿ-ի այդ քայլին, քանզի նրանց կարծիքով 163-րդ հոդվածն այնքանով էր հակադեմոկրատական, ինչքանով՝ կոմունիստական քարոզչությունն արգելող 142-րդ հոդվածը¹⁷: Սակայն 163-րդ հոդվածը վերացվեց միայն 1991 թ.-ին՝ Եվրամիության ազդեցության արդյունքում:

ՄԺԿ-ն հետևողականորեն ընդլայնում էր կուսակցության շարքերը՝ ընդգրկելով մեծ թվով երիտասարդների, որոնք հիմնադրեցին «*Akincilar*» (Արշավորդներ) կոչվող երիտասարդական կառույցը, որն էլ իր հերթին երկրի տարբեր հատվածներում ստեղծեց մոտ 600 մասնաճյուղ: Գերմանիայում հիմնադրվեց «Ազգային տեսակետ» կազմակերպության մասնաճյուղը, որը շուտով ընդլայնեց տեղական կառույցների թիվը՝ դրանք հասցնելով 170-ի: 1977 թ. ընտրությունների ժամանակ կազմակերպության մեծ թվով անդամներ հատուկ չվերթներով տեղափոխվեցին Թուրքիա՝ թե՛ կուսակցությանն աջակցելու, թե՛ նրա օգտին քվեարկելու համար¹⁸:

Հատուկ ուշադրության արժանացավ արտաքին քաղաքականությանն առնչվող մտեցումների վերանայման կարևորությունը: Համաձայն Ալքանի, արտաքին քաղաքականությանն առնչվող դրույթները կարելի է բաժանել 4 խմբի՝ «Ընդհանրապես արտաքին քաղաքականություն», «Կիպրոս», «Ընդհանուր շուկա» և «Իսլամական երկրների հետ հարաբերություններ»: Թե՛ կոմունիզմը, թե՛ կապիտալիզմը համարելով սիոնիզմի ձեռքի գործիքները՝ ՄԺԿ-ն կոչ էր անում ստեղծել համաիսլամական մոռ միավորում-հակակշիռ: Կիպրոսի պարագայում ՄԺԿ-ն գրավեց ծայրահեղ դիրքորոշում՝ բացահայտորեն քննադատելով ԺՀԿ-ի և ԱԿ-ի «պարտվողական քաղաքականությունը»: «Ընդհանուր շուկան» դիտվում էր, որպես սիոնիզմի պտուղ և քրիստոնեական Եվրոպային միաձուլելու վարձ: Եվրոպական տնտեսական համագործակցության երկրներին և ՄԱԿ-ին ՄԺԿ-ն անվանում էր «Արևմտյան (կամ Քրիստոնեական) ակումբ», որը դարձավ կուսակցության հակաարևմտյան դիրքորոշման կարգախոսը: Հրեաները, ըստ կուսակցության ծրագրի, պատասխանատու են մարդկային պատմության գրեթե բոլոր դժբախտությունների համար, իսկ սիոնիզմի գաղափարախոսներ՝

Դարվինը, Ֆրոյդը, Դուրհենյմը և Մարքսը իսլամի գաղափարախոսության թուլացման գլխավոր մեղադրյալներն են:

Իսլամական երկրների հետ հարաբերությունների հարցում ՄՓԿ-ն կոդն էր հարաբերությունների խորացմանը: ՄՓԿ-ն մայատակ ուներ կերտել ՄԱԿ-ի, ՆԱՏՕ-յի մահմեդական տարբերակները, ստեղծել Մահմեդական տնտեսական համայնք՝ միասնական դրամական միավորով՝ իսլամական դինարով¹⁹:

Նման կոչերը չէին կարող անտարբեր թողնել ԱՄՆ-ին. որը բավական աչալըջորեն հետևում էր ՆԱՏՕ-յի հարավարևելյան դաշնակցի ներքաղաքական կյանքում տեղի ունեցող զարգացումներին: Իրավիճակն էլ ավելի բարդացավ Իրանում իսլամական հեղափոխության հաղթանակից հետո, երբ Վաշինգտոնն ընդգծված և բացահայտ մտահոգություն էր ցուցաբերում ՄՓԿ-ի և նրա ղեկավար Էրբաքանի գործունեության կապակցությամբ՝ վերջինիս կոչելով «Թուրքիայում իսլամական արմատականության տրոյական ձի»²⁰:

3. Ներքաղաքական պայքարի բևեռացումը

Թե՛ ներքաղաքական և թե՛ արտաքին քաղաքական անմախաղեպ լարվածության մթնոլորտում 1977 թ. հունիսի 5-ին Թուրքիայում տեղի ունեցան արտահերթ խորհրդարանական ընտրություններ. որտեղ ՄՓԿ-ն ստացավ քվեների 8,6 % և 24 պատգամավորական մանդատ և կրկին գրավեց երրորդ հորիզոնականը (ԺՀԿ-ն ստացավ 213, ԱԿ-ն՝ 189 մանդատ): ՄՓԿ-ն զգալի քվով ձայներ կորցրեց երկրի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում: ՄՓԿ-ին աջակցող միջին խավի մի որոշակի հատված թեքվեց դեպի Ա. Թյուրքեշի ղեկավարած ծայրահեղ ազգայնական գաղափարախոսություն սերմանող Ազգայնական շարժում կուսակցությունը (հետայսու՝ ԱՇԿ) (*Milliyetçi Hareket Partisi*): Կուսակցությունը դարձավ «նահանգային շահերի» արտահայտիչ և շարունակեց հաղթանակել երկրի արևելյան թերզարգացած շրջաններում: Էրբաքանը և նրա կուսակցության մի շարք այլ ազդեցիկ գործիչներ շարունակում էին սերտորեն համագործակցել նաքըշքենդիի Ատամբուլի մասնաճյուղի ղեկավար շեյխ Մեհմեթ Ջահիդի հետ: Ինչպես նշում է Թուփրաքը, նշյալ եղբայրության և ՄՓԿ-ի միջև գոյություն ունեցած կապը, հասկանալի պատճառներով, ոչ մի տեղ չէր արձանագրվել: ՄՓԿ-ին մասնակիորեն աջակցում էին նաև մուրջու և սուլեյմանջը կրոնական եղբայրությունները²¹:

Հունիսյան ընտրություններից հետո Էջևիթը փորձեց ստեղծել փոքրամասնության կառավարություն, որն արժանացավ կենտրոնամետ մամուլի գովաբանությանը՝ նշելով «Շնորհակալություն քեզ աստված, կառավարությունն այս անգամ առանց Էրբաքանի է», սակայն ուրախության նման պոռթկումը վաղ էր, քանզի Էջևիթի կառավարությունը

խորհրդարանում չստացավ վստահության քվե. գնդակը Դեմիրելի կիսա-
դաշտում էր: Վերջինս ԱՓԿ-ի և Թուրքիչի ԱՇԿ-ի հետ ստացավ անհ-
րաժեշտ վստահության քվե և ստեղծեց Ազգայնական ճակատի երկրորդ
կառավարությունը: Կառավարության կազմը բավական ուռճացված էր,
իսկ արհեստականորեն ստեղծված նախարարությունների թիվը՝ բավա-
կան մեծ էր. ինչպես զավեշտորեն նշում է Հեյրը «ստեղծվել էին հնարա-
վոր բոլոր նախարարությունները, բացի օդերևութաբանության և տնա-
յին թռչունների նախարարություններից»²²: Էրբաքանի կուսակցությանը
վստահվեցին կրկին ութ նախարարական պորտֆելներ (Էրբաքանը
կրկին նշանակվեց փոխվարչապետի պաշտոնում): Առաջ անցնելով
նշենք, որ Դեմիրելի գլխավորած Ազգայնական ճակատի երկրորդ կա-
ռավարությունը գոյատևեց վեց ամիս, որի ընթացքում ներքաղաքական
հակասությունները էլ ավելի սրվեցին, իսկ ահաբեկչությունների ու քա-
ղաքական սպանությունների թիվը քառասպատկվեց:

1978 թ. հունվարի 5-ին Էջևիքը, հիմնվելով անկուսակցականների և
ԴԿ-ի աջակցության վրա, ստեղծեց հաջորդ կառավարությունը, որն էլ իր
հերթին գոյատևեց մինչև 1979 թ. հոկտեմբերը: 1979 թ. նոյեմբերի 12-ին
ստեղծված Դեմիրելի փոքրամասնության կառավարությունը դարձավ
Թուրքիայի երկրորդ հանրապետության վերջին կառավարությունը:

1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին Գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Զե-
նան Էվրենի գլխավորությամբ տեղի ունեցած երրորդ ռազմական հե-
ղաշրջման արդյունքում երկրում հաստատվեց ռազմական դրություն,
խորհրդարանը ցրվեց, իսկ 1981 թ. բոլոր կուսակցությունների գործու-
նեությունն արգելվեց: Ի սկզբանե երկրի ռազմական դատարանն Էրբա-
քանի և նրա համախոհների նկատմամբ դաժան և երկարատև պատիժ
պահանջեց, ըստ որի Էրբաքանին պետք էր ազատազրկման ենթարկել
36, իսկ նրա մերձավոր համախոհներին 17 տարով²³: Ուշագրավ էին Էր-
բաքանի դատավարական գործընթացի մանրամասները. այսպես, Էր-
բաքանի և ԱՓԿ այլ անդամների դեմ ներկայացվող մեղադրականնե-
րում մանրամասնորեն նշված էր մինչև հեղաշրջումը, տարբեր հանդի-
պումների և ցույցերի ընթացքում նրանց կողմից արտասանած մտքերը և
ճառերը: Այդ մտքերից էին «Աշխարհիկ պետությունը պետք է վերացվի»
կամ «Խոտեյնին» Իրանում, Էրբաքանը՝ Թուրքիայում» և այլն: Էրբաքա-
նը մեղադրվում էր Սաուդյան Արաբիայում՝ Մեքքայում, արտասանած ե-
լույթի համար, որտեղ, խոսելով Թուրքիայում կրոնի ճնշված լինելու մա-
սին, նա ընդգծել էր ջիհադի («սրբազան պատերազմի») անհրաժեշտու-
թյան գաղափարը: Դատախազության մեղադրականում շեշտված էր, որ
զանգվածների մոտ «Էրբաքանը համարվում էր ապագա խալիֆ» կամ
«Թուրքիայի ապագա փրկիչ»: Մեղադրականում նաև նշվում էր, որ
1978-79 թթ. ԱՓԿ-ի կազմակերպած ցույցերի ժամանակ գրանցվել են
նաև Աթաթյուրքի հուշարձանների անարգման, անգամ՝ ոչնչացման

դեպքեր: Նշվում էր մաս, որ մա վեց անգամ խախտել էր աշխարհիկությունը դեմ կատարված հանցագործությունների մասին քրեական օրենսգրքի 163-րդ հոդվածը: Այնուհանդերձ, չնայած Էրբաքանը ամբողջությամբ մերժեց մեղադրականը՝ հավելելով, որ ԱՓԿ-ն երբեք ներգրավված չի եղել ահաբեկչական գործողությունների մեջ, դատարանը 1983 թ. փետրվարին վճռեց նրան դատապարտել չորս տարվա ազատազրկման²⁴:

Այսպիսով, 1980 թ. պատմությունը կրկնվեց. բանակը ներխուժելով քաղաքական դաշտ, ի քիվս այլ քայլերի, արգելեց իսլամամետ Էրբաքանի և նրա կուսակցության գործունեությունը՝ այն հստակ համոզմամբ, որ Էրբաքանի քաղաքական վերադարձը անհավանական էր: Ավելին, այդ դրույթն անգամ ամրագրվեց 1982 թ. սահմանադրության անցումային դրույթների մեջ, որտեղ ոչ միայն Էրբաքանին, այլ նաև 70-ական թթ. քաղաքական ճգնաժամի մյուս հեղինակներին արգելվեց տասը տարի զբաղվել քաղաքականությամբ: Ինչպես նշում է Հեյլը, ԱՄՄ-ը կարծում էր, որ 1992 թ. արդեն բոլորը կմոռանան թե՛ Դեմիրելին, թե՛ Էրբաքանին և թե՛ Էջևիթին, քանզի նոր քաղաքական մթնոլորտը կառուցվելու էր անոց նրանց²⁵: Սակայն 1980-90-ական թվականները ցույց տվեցին, որ թե՛ Էրբաքանի և թե՛ մյուս քաղաքական գործիչների վերադարձի համար կար քաղաքական պահանջ:

Վերջաբան

Խոսելով ԱՓԿ-ի քաղաքական նշանակության մասին Ալքանը՝ իրավացիորեն նշում է, որ առանց իսլամամետ կուսակցության ներկայության, որն արտահայտում էր հասարակության զգալի մասի քաղաքական շահերը և հետաքրքրությունները, երկրի դեմոկրատական համամասնությունը կխաթարվեր²⁶:

Քաղաքական իսլամի վերելքը քեմալիզմի աշխարհիկացման քաղաքականության դեմ ուղղված 4-5 տասնամյակների բողոքի պոռթկումն էր, այն ցույց տվեց, որ հանրապետության հիմնադրման տարիներից ի վեր կրոնը հանդես էր եկել որպես թուրքական ինքնագիտակցության այլընտրանքային աղբյուր: Աթաթյուրքի «լայիցիզմի» քաղաքականությունը, որն ինքնատիպ էր յուրովի, քանզի ի տարբերություն Եվրոպական երկրներում տեղի ունեցած աշխարհիկացման գործընթացների, Թուրքիայում կրոնը ոչ թե անջատվեց պետությունից, այլ ընդհակառակը այն դրվեց պետության հսկողության ներքո, սահմանափակվեց վերնախավային, բանակային մակարդակում, այդպես էլ անկենսունակ գտնվելով արմատապես փոխել թուրքական մտածելակերպի առանցքային դրսևորումները:

Քաղաքական իսլամի վերելքը երկրում տեղի ունեցող սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական բարդ և խճճված գործընթացների արգասիքն էր, այն ցույց տվեց, որ Թուրքիան զարգացող կամ ինչպես ժամանակին նշում էին մի շարք հեղինակներ, Երրորդ աշխարհի երկրներին բնութագրական ուղի էր անցնում, որտեղ տնտեսական անհավասար զարգացման, եկամուտների անհավասար բաշխման արդյունքում առավել պարզորոշ ուրվագծվեցին ավանդականն ու արդիականը, կենտրոնն ու ծայրամասը, հիմնն ու նորը: ԱՓԿ-ին աջակցող անդամների շարքում զգալի թիվ էին կազմում նաև նման գործընթացների արդյունքում օտարված մանր ու միջին ձեռնարկատերերը, առևտրականները, արհեստավորները: Ուստիև պատահական չէր, որ 70-ական թթ. իսլամի վերելքն իր ընդգրկմամբ ոչ միայն զիջելու էր 80-ական թթ. Օզալի տնտեսական հեղափոխությանն հետևած իսլամի վերելքին, այլ նաև հստակորեն ցույց էր տալու, որ քաղաքական իսլամը ոչ միայն ապաստան է երկրում օրեցօր հզորացող իսլամական շարժումների, այլ նաև՝ գործող իշխանությունների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունից դժգոհ հասարակական խավերի համար: Պատահական չէր, որ հաճախ Էրբաքանի կուսակցությունը դիտվում էր որպես «ձախերին փոխարինող քաղաքական ուժ»: Ուստիև, Թուրքիայում քաղաքական իսլամի վերելքը մշակութային, քաղաքակրթական, քաղաքական, սոցիալ-հոգեբանական, սոցիալ-քաղաքական ինքնատիպ, բազմաբնույթ և իրարամերժ գործընթացների համադրումն էր:

Ինչպես ցույց տվեցին վերջին երկու տասնամյակների Թուրքիայի զարգացումները, քաղաքական իսլամը ոչ միայն զիջեց իր դիրքերը, այլ հանդես գալով «Բարօրություն» (1983-1997/8), դրա արգելումից հետո «Առաքինություն» (1997-2001), վերջինիս արգելումից հետո «Երջանկություն» և «Առաջադիմություն և զարգացում» անուններով ի հեճուկս բանակի և Սահմանադրական դատարանի շարունակեց իր առանցքային դերակատարությունը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում:

VAHRAM TER-MATEVOSYAN

THE POLITICAL ASCENT OF NECMETTIN ERBAKAN AND THE PERFORMANCE OF THE NATIONAL SALVATION PARTY IN TURKEY

The article deals with the question of political Islam in Turkey in the 1970s. The "National Outlook" movement played a significant role in mobilizing Islam in Turkey both in political and social levels. The immortal leader of the movement Necmettin Erbakan has been active in politics for more than five decades now by actively contributing to the general rise of Islam in the socio-political life of Turkey. Islam has been a dominating socio-political force in the Ottoman era, but the legal and

cultural reforms of Atatürk pushed Islam to the periphery with a hope that it can be kept away from active politics. After the initiation of multi-party democracy in Turkey Islam had several political manifestations, but since the Democrat party 'covered all grounds', it was difficult for political Islamists to pursue their course separately. Only in 1970 Islamic groups in Turkey succeeded to establish a party ("National Order Party") led by Necmettin Erbakan, which was closely related to the Islamic principles and philosophy. That party was outlawed after the 1971 military intervention. In 1972 another Islamic party was established again under the stewardship of N. Erbakan, which was named National Salvation Party (NSP). In the matter of few years, the NSP become the third largest party in the country and played a significant role in the turbulent years of the 1970s by becoming a part of the coalition governments of that decade. The article presents the basic philosophical and principal features of the National Outlook movement in Turkey. The evolution of Islamic political discourse and its participation in daily politics are meticulously portrayed to reach a more nuanced vision of Islamic political movements in Turkish Republican history.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թին Աթաթյուրքը 1925 թ. արգելեց կրոնական միաբանությունների, եղբայրությունների գործունեությունը, այնուհանդերձ նրանք շարունակեցին գործել ընդհատակում և տակավին մեծ հեղինակություն են վայելում ոչ միայն արևելյան և հարավ-արևելյան Թուրքիայում, այլ նաև Ստամբուլում, Անկարայում և այլուր: Հատկապես, Դ-Կ-ի կառավարման ընթացքում (1950-60 թթ.) այս շարժումներն սկսեցին ակտիվանալ և իրենց լուսնանց ներդրել Թուրքիայում իսլամի վերածնունդի գործում: Երկրում հայտնի միաբանություններից են Մաքշըքեդի, Մուրջու, Քիջանի, սուլեյմանջը և այլն:
2. Էրբաքանը ծնվել է 1926 թ. Սինոփում, այնուհետև ընտանիքով տեղափոխվել են Քայսերի, ապա՝ Տրապիզոն: 1951 թ. Ստամբուլի Տեխնիկական համալսարանում գիտությունների թեկնածուի աստիճան ստանալուց հետո մա մեկնել է Գերմանիա՝ Աախեն՝ հետագա վերապատրաստման մպատակով: Շուտով մա վերադարձել է հայրենիք և 1956 թ. ստեղծել շարժիչների սեփական արտադրություն, միևնույն ժամանակ դասավանդելով Ստամբուլի Տեխնիկական համալսարանում, իսկ 1965 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում:
3. Shu Landau M. Jakob, 1976, "The National Salvation Party in Turkey", *Asian and African studies*, 11/1, pp. 1-57
4. Landau, 1976, p. 5
5. Ռեֆայի Քութանը Էրբաքանի հավատարիմ զինակիցներից մեկն էր: 1997թ., երբ արդեն ակնհայտ էր, որ Էրբաքանի գլխավորությամբ գործող «Բարօրություն» (Refah) կուսակցության հետագա գոյությունը դատապարտված է, Քութանի գլխավորությամբ ստեղծվել «Առաքինություն» (Fazilet) կուսակցությունը, որին անդամակցեցին «Բարօրության» գրեթե ամբողջ կազմը: Իսկ Քուրքուօ Օզալը Թուրքիայի վարչապետ, իսկ այնուհետև նախագահ Թուրգուօ Օզալի եղբայրն էր, ի դեպ վերջինս, 1977 թ.

ԱՓԿ-ի համաձայնական ցուցակներով մասնակցելով խորհրդարանական ընտրություններին, պարտություն կրեց: Եվ ընդհանրապես Օզալների ընտանիքը սերտորեն համագործակցում էին նաքշըքենդի եղբայրության հետ և հետագայում՝ 1980-ական թթ. այդ միաբանության հետ համագործակցությունը դարձավ առավել ակնհայտ:

6. Shankland David, 1999, *Islam and Society in Turkey*, The Eother Press, p. 89
7. Տի'у Киреев Н.Г., 1998, "Светскость или шариат: раскол в турецком обществе на пороге XXI века", *Ближний Восток и современность*, Сборник статей (выпуск 6-ой), Москва, стр. 59
8. Տի'у Landau, 1976: p. 17-18: Սենատում, որը բաղկացած էր 52 անդամներից, ԺՀԿ-ն ստացավ՝ 25, ԱԿ-ն՝ 22, ԱՓԿ-ն՝ 3, իսկ անկախ թեկնածուները «Ժողովրդական վստահության» կուսակցության հետ միասին ստացան 2 պատգամավորական աթոռ:
9. Տի'у Landau, 1976, p. 19
10. Suna Kili, 2003, *The Atatürk Revolution: A paradigm of modernization*, Türk İş Bankası, Kültür Yayınları, p. 401
11. Киреев, 1998, p. 54
12. Özbudun Ergun, 1987, "Islam and politics in Modern Turkey: The case of National Salvation Party" in Barbara Freyer Stowasser ed. *The Islamic Impulse*, London: Croom Helm, p. 146
13. Киреев, 1998, стр. 75
14. Toprak, Binnaz, 1984, "Politicization of Islam in a Secular state: the National Salvation Party in Turkey" in *From nationalism to Revolutionary Islam*, Said Arjomand, The Macmilan Press Ltd, London 102
15. Տի'у Alkan Turker, 1984, "The National Salvation party in Turkey" in *Islam and politics in the Modern Middle East*, Metin Heper and Raphael Israeli, St. Martin's Press, New York, p. 91
16. Özbudun, 1987, pp. 146-147
17. Տի'у նույն տեղում, p. 147
18. Տի'у Toprak, 1984, pp. 128-29
19. Տի'у Toprak, 1984, p. 127
20. Birand Mehmet Ali, *The generals' coup in Turkey: an inside story of 12 September 1980*, London, Brassey's Defence Publishers, 1987, p. 24
21. Տի'у Toprak Binnaz, 1993, "The religious right", in *The Modern Middle East*, etc. Al. Hourani, I.B.Taouris & Co.Ltd, London. New York, p. 638
22. Hale William, 1994, *Turkish politics and the Military*, Routledge, London and New York, p. 230
23. Տի'у Иванова И.И., 1986, "'Исламский фактор' в политике турецкого руководство после военного переворота 1980 г." in *Ислам и проблемы национализма*, п.р. Гонковского, Москва, стр. 129
24. Տի'у Geyikdağı, Mehmet Yasar, 1984, *Political parties in Turkey: the role of Islam*, New York: Praeger, pp.139-140
25. Տի'у Hale, 1994, p. 260
26. Տի'у Alkan, 1984, p. 100